

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ПРО НИЖНЮ ДАТУ ЛАТИНСЬКИХ КЛЕЙМ З НАЗВОЮ МЕЗІЙСЬКОГО ФЛАВІЄВОГО ФЛОТУ

В. М. ЗУБАР

Під час археологічних досліджень пам'яток римського часу в Північно-Західному Причорномор'ї неодноразово зустрічалися латинські клейма на черепиці з абрєвіатурою, яка цілком слушно інтерпретувалася дослідниками як назва Мезійського Флавієвого флоту. Такі клейма було знайдено в Барбоші, Орловці та на о-ві Зміїному¹. З точки зору дослідників, ці клейма датуються серединою — другою половиною I—III ст.². Однак нижню хронологічну дату цих епіграфічних пам'яток можна уточнити.

Зараз встановлено, що між 63 та 66 рр., під час походу до Таврики легата Мезії Тіберія Плавтія Сільвана на місці Ай-Тодор було зведено римський опорний пункт, відомий під назвою Харакс³. Під час розкопок цієї римської фортеці було знайдено клейма на черепиці з легендою VEX/GRAVSP, пов'язані з діяльністю тут вексиліції військових моряків зі складу Равеннської ескадри, кораблі якої було використано для перевезення римських військ у Таврику⁴. Це дозволяє зробити висновок, що до походу Тіберія Плавтія Сільвана окремого Мезійського флоту не існувало, а кораблі, які було використано для транспортування військ під час цієї експедиції, як і під час придушення ланнонсько-далматійського повстання (6—9 рр.) та походу на Боспор А. Ддія Галла, в організаційному відношенні підпорядковувалися равеннському префекту і були складовою частиною Равеннської ескадри імперії⁵. Це вірогідно і тому, що окремий Понтійський флот було сформовано лише в 64 р., після анексії царства Понт та заключення Рандейської мирної угоди між Римом та Парфією⁶.

На період громадянських війн, у яких діяльну участь брали підрозділи Мезійської армії, припадає активізація задунайських варварів. Так взимку 68/69 рр. на територію Мезії вдерлися роксолани⁷, восени 69 р. — даки⁸, а наприкінці 69 р. — знову сармати, які розбили римські війська та вбили легата Мезії — Фонтея Агріппу⁹. Мабуть сармати порівняно довго перебували на території цієї провінції, грабуючи переможених. Лише навесні 70 р. новий легат Мезії Рубрій Галл частково розбив, а частково вигнав їх за межі провінції¹⁰. Отже, лише після закінчення громадянських війн та приходу до влади в Римі імператора Веспасіана місцева адміністрація вжила ряд заходів щодо укріплення Нижньомезійського лімесу, що, безумовно, призвело до стабілізації воєнно-політичної обстановки в регіоні. У руслі цієї політики швидше за все слід розглядати створення після 69 р. при легаті Мезії Рубрії Галлі окремого Мезійського флоту (classis Flavia Moesica), який за часів правління Веспасіана або Доміціана, як і інші італійські флоти, отримав почесний титул Praetoria¹¹. При цьому показовим є те, що перші військові дипломи моряків Мезійського флоту датуються лише кінцем I ст. н. е.¹². А це в свою чергу є важливим посереднім свідченням того, що закінчення громадянських війн в Римі та початкові роки правління імператора Веспасіана (69—79 рр.) слід розглядати як terminus post quem для клейм Мезійського Флавієвого флоту, більшу частину якого становили кораблі, які до цього часу перебували в оперативному підпорядкуванні равеннського префекта¹³.

Очевидно, створення на Дунаї спеціального Мезійського флоту слід розглядати у тісному зв'язку з воєнною політикою адміністрації Веспасіана, спрямованою на стабілізацію обстановки на кордоні імперії. Добре відомо, що восени 71 р. в доповнення до I Італійського, частково V легіону Жайворонка та VII Клавдієва, у Мезію було повернуто підрозділи V Македонського легіону¹⁴. Усе це, і в першу чергу значне збільшення римської армії на Дунаї, дозволило ліквідувати на певний час загрозу варварських навал з-за Дунаю і призвело до укріплення Нижньомезійського лімесу.

Не виключено, що в руслі цієї політики римської адміністрації слід розглядати будівництво римського опорного пункту на лівому березі Дунаю, поблизу с. Орловка на місці гетського поселення після його загибелі у I ст.¹⁵ Природно, що це поки що гіпотеза, яка може бути підтверджена чи спростована після ретельного вивчення і публікації археологічних матеріалів з розкопок цієї цікавої пам'ятки¹⁶. Однак уже зараз морський характер експедиції Тіберія Плавтія Сільвана в Таврику між 63 та 66 рр.¹⁷ та воєнно-політична обстановка, що склалася під час громадянських

війн 68—69 рр. і відразу після них на кордонах Мезії, свідчать про те, що виникнення римської фортеці на лівому березі Дунаю стало можливим лише після приходу до влади Веспасіана і було пов'язано з активізацією римської політики в цьому районі імперії. Цей висновок добре узгоджується з тим, що початок безперервного ряду римських монет, знайдених при розкопках поблизу с. Орловка, починається саме з періоду правління цього імператора¹⁸. Будівництво на лівому березі Дунаю в цей час римського опорного пункту надавало римському командуванню можливість швидко та без перешкод перекидати війська за Дунай і наносити контрудари по варварах, які загрожували імперії. Цілком можливо, що ініціатива створення цього укріплення належала легату Мезії Рубрію Галлу, який не тільки розбив сарматів, але й здійснив ряд заходів, спрямованих на укріплення кордонів своєї провінції.

Слід звернути увагу й на те, що до часів правління Веспасіана дослідники відносять карбування монет Тіри з зображенням голови у вінку і написом ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ на аверсі та орла з написом ΤΥΡΑΝΩΝ на реверсі¹⁹. Ця серія монет типологічно різко відрізняється від квазі-автономних монет, які карбувалися містом в більш ранній час. Таке явище в нумізматиці не-безпідставно пов'язують зі змінами характеру зв'язків Тіри з римською адміністрацією та звуженням юридичних прав громадянської общини тірасців²⁰, що врешті-решт позбавляється політикою Веспасіана у Нижньому Подунав'ї. Саме в цей час римляни посилюють свій контроль за територіями, прилеглими до Нижнього Дунаю, причому в цих заходах активна роль відводилася не тільки військовослужбовцям сухопутної армії, але й морякам створеного Мезійського флоту, про що свідчать знахідки клейм на черепиці з його назвою на пам'ятках регіону, в тому числі і в Орловці.

На жаль, зараз немає надійних даних, які дозволяють чітко визначити верхню хронологічну дату клейм з назвою Мезійського Флавієвого флоту. Тому, до появи нового матеріалу з цього питання, клейма з назвою Мезійського Флавієвого флоту повинні датуватися часом між початком правління імператора Веспасіана (70 р.) та адміністративною реформою Діоклетіана (284—305 рр.), після якої провінцію Нижня Мезія було поділено на дві — Мезію I та Скіфію²¹, а морське узбережжя останньої почав охороняти спеціальний *classis Scythicae* з основною базою в м. Томи²².

Примітки:

¹ Головки І. Д., Бондарь Р. Д., Загинайло А. Г. Археологические исследования у с. Орловка Болградского района Одесской области // КСОАМ, 1963.— Одесса, 1965.— С. 71.— Рис. 3, 8; Бондарь Р. Д. Археологические раскопки у с. Орловка // АИУ, 1968.— Киев, 1971.— С. 67.— Рис. 7; *Inscriptiile din Scythia Minor*.— Bucuresti, 1980.— Vol. I.— P. 293, № 283; *Sanie S. Civilizatia Romana la est de Carpati si Romanitatea pe teritoriul Moldovei* (sec. II i. e. n.— III e. n.).— Iasi, 1981.— P. 90.— Pl. 4, 4; *Охотников С. Б., Островерхов А. С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеинном).— Киев, 1993.— С. 44, 45.— Рис. 11.

² Бондарь Р. Д. Указ. соч.— С. 68, 69; *Inscriptiile...*— P. 293; *Охотников С. Б., Островерхов А. С.* Указ. соч.— С. 45.

³ Див.: *Зубар В. М.* Про похід Іллатія Сильвана в Крим // Археологія.— 1988.— Вип. 63.— С. 23; *Зубарь В. М., Костромичева Т. И.* Новый ауреус из окрестностей Херсонеса // КСИА.— 1990.— Вып. 197.— С. 83—86.

⁴ *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП.— 1915.— Апрель.— С. 155; *Дьяков В. Н.* Оккупация Таврики Римом в III в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 94, 95; *Блаватский В. Д.* Харакс // МИА.— 1951.— № 19.— С. 254; *Сапрыкин С. Ю.* Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // КСИА.— 1981.— Вып. 168.— С. 61; *Зубар В. М.* Вказ. праця.— С. 22.

⁵ *Зубар В. М.* Вказ. праця.— С. 22.

⁶ *Starr C. G.* Roman Imperial Navy 31 D. C.— 324 A. D.— New-York, 1960.— P. 125—129; *Kienast D.* Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit // Antiquites.— Abhandlungen zur alten Geschichte.— 1966.— Bd. 13.— S. 112—119; *French D.H.* *Classis Pontica* // *Epigraphica Anatolica*.— 1984.— IV.— P. 53—60.

⁷ *Tac. Hist.*, I, 79; III, 24.

⁸ *Tac. Hist.*, III, 46; IV, 4.

⁹ *Flav. Ios. Bell. Jud.*, VII, 89—91; *Tac. Hist.*, IV, 54.

¹⁰ *Flav. Ios. Bell. Jud.*, VII, 91—95.

¹¹ Див.: *Fiebiger.* *Classis* // RE.— 1899.— Bd. 3.— Sp. 2398; *Starr C. G.* Op. cit.— P. 127; *Велков В.* Из истории Нижнемезийского лимеса в конце I в. н. э. // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 78 та ін.; *Саломоник Э. И.* О римском флоте в Херсонесе // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 165, 166; *Watson G. R.* *The Roman Soldier*.— London, 1969.— P. 21; *Condurachi Em.* *Classis Flavia Moesica au I-er siecle de N. E.* // D'Etudes sur les frontières Romaines. Actes du IX-e Congrès International.— Bucuresti, Köln, Wien, 1974.— P. 85; *Redde M.* *Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire romain*.— Rome, 1986.— P. 263, 264, 515—521. Пор.: *Авдиев О. Г.* О времени пребывания подразделений V Македонского легиона в Херсонесе // ВДИ.— 1993.— № 2.— С. 117 датує цю подію 73 р.

¹² *CIL. XVI. 37*; Повне зведення див.: *Aricescu A.* *Armata in Dibrogea Romana*.— Bucuresti, 1977.— P. 70.

¹³ Зубар В. М. Вказ. праця.— С. 22.

¹⁴ СЛ. III. 7441, 6232, 8066bc, 144514, 14492; Parker H. M. D. *The Roman Legions*.— New-York, 1959.— P. 145; *Condurachi Em. Op. cit.*— P. 85; *Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Połaocnym wybrzrze morza Czarnego*.— Warszawa, 1988.— S. 39—41.

¹⁵ Чаплыгина Н. А. Население Днестро-Карпатских земель и Рим в I — начале III вв. н. э.— Кишинев, 1990.— С. 104, 105.

¹⁶ Поперед. публікацію див.: Головка И. Д., Бондарь Р. Д., Загинайло А. Г. Указ. соч. С. 68—80; Бондарь Р. Д. Указ. соч.— С. 66—70; Бондарь Р. Д., Булатович С. А. Находки римских монет в Орловке // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье.— Киев, 1982.— С. 154—160; Чаплыгина Н. А. Указ. соч.— С. 104, 105.

¹⁷ Зубар В. М. Вказ. праця.— С. 19—24; Пор.: Чаплыгина Н. А. Указ. соч.— С. 105.

¹⁸ Бондарь Р. Д., Булатович С. А. Указ. соч.— С. 156, 159.

¹⁹ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.— Киев, 1985.— С. 88, 93; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1989.— С. 98, табл. XXII, 483.

²⁰ Детальніше див.: Сон Н. А. Тира римского времени.— Киев, 1993.— С. 29, 30.

²¹ Jones A. H. M. *The later Roman Empire. 284—602*.— Oxford, 1964.— Vol. I.— P. 54, 55; *Barnes T. D. The New Empire of Diocletian and Constantine*.— London, 1982.— P. 206, 224.

²² Kienast D. *Op. cit.*— S. 112; *Zahartade M. Moesia Secunda, Scythia si Notitia Dignitatum*.— Bucuresti, 1988.— P. 88—91.

Одержано 20.06.95

ТЕРАКОТОВА ФОРМА З ЗОБРАЖЕННЯМ АРТЕМІДИ

А. С. Русяєва, Н. О. Сон

Нерідко спеціальна добірка окремих категорій археологічних матеріалів з однієї пам'ятки за багато років її розкопок може дати цікаві результати. У даному випадку при розгляді всіх ольвійських теракот, які зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, було виявлено, що два фрагменти, які раніше публікувались окремо, становлять одну теракотову форму¹. Її розгляду і присвячена наша замітка.

У 1966 р. в одному з серійних зведень археологічних джерел, значна частина якого призначалась для видання теракотових форм з античних міст Північного Причорномор'я за весь період їх досліджень, було опубліковано нижню частину розглядуваної нами форми². Цей же її знімок було передруковано ще в одному з видань ольвійських теракот³. У першому випадку вона трактувалась як стояча жіноча фігура в довгому, віялоподібно розширеному донизу хітоні, з неясними обрисами постаті і деталей одягу. У другому — на підставі характерних складок одягу припускалось, що це могла бути Ніке, оскільки недостатня проробка нижньої частини фігури ускладнювала її точнішу атрибуцію.

Знайдена наступного року на тій же ділянці в західній частині агори верхня частина від цієї форми була залишена в фондах Ольвійського заповідника для виготовлення відбитку, де зберігалась до 1981 р.⁴ Окреме місцезнаходження стало основною причиною того, що її не включили до зазначеного зведення, і вона була опублікована значно пізніше як фрагмент теракотової форми з зображенням Артеміди⁵. Слід зазначити, що якісний відбиток з неї так і не вдалося тоді зробити. Лише високопрофесійний фотознімок самої форми дав змогу побачити зображення богині.

Висота всієї форми — 23,5, ширина на рівні грудей — 10, у нижній частині — 12,5, товщина стінок — 1,5—3,6 см. Висота фігури Артеміди на відбитку з форми — 23,5 см (рис. 1). Глина світлосіра, у середині — жовторожева з різними відтінками, має домішки піску і товчених черепашок. Зовні форма зроблена дуже недбало. На її поверхні залишились глибокі ум'ятини від пальців і не заглажених шматочків глини. З усього її вигляду важко сказати, чи існувала ще одна форма для виготовлення тильного боку теракоти, бо часто такого типу зображення Артеміди являли собою круглі статуетки, а не рельєфи. Хоча не виключено, що це могли зробити ручним способом, оскільки таким же чином доробляли руки, атрибути та праву ногу, які на даній формі майже відсутні.

Верхня частина теракотової форми давала найповніше уявлення про образ богині⁶.

Богиня стоїть з трохі нахиленою вниз головою, тонкі кучері облямовують невисоке чоло, на голові — маленька стефана майже місяцеподібною форми, очі опущені донизу. Довгий прямий

© А. С. РУСЯЄВА, Н. О. СОН, 1995